

ADABIY TILDA LSQNING MODDIYLIKDAN XOLILIGI

Ergasheva Nilufar Akramjon qizi

O'zbekiston Milliy universiteti

Jurnalistika va o'zbek filologiyasi
fakulteti talabasi.

Annotatsiya: Til jamiyatda aloqa qilish, axborot uzatish vositasi hisoblanadi. Axborot uzatish esa gap orqali amalga oshiriladi. Demak, gap fikr ifodalaydi. So'z birikmasi fikr emas, balki so'z kabi tushuncha ifodalaydi. (Biroq so'z birikmasi ifodalagan tushuncha so'z ifodalagan tushunchadan farqlanadi.) Ko'rinadiki, sintaksisning bosh birligi gap, so'z birikmasi so'z kabi bevosita yoki bilvosita uning tashkil etuvchisidir.

Kalit so'zlar: LSQ, ot, tushum kelishigi, tobe a'zolik, [WP_m] qolipi, nutqiy hosila va boshqalar

LSQ jamiyat a'zolari ongida mavjud bo'lib, kishilarning erkin birikma hosil qilish ko'nikmasi sifatida uzoq davr mobaynida shakllanadi. Bu ko'nikma bo'lmasa, inson birikma hosil qila olmaydi. Bunga quyidagi dalil asosida amin bo'lishimiz mumkin. Deylik, biror tilni, masalan, ingliz tilini o'rganmoqchi bo'lgan kishi ongida bu tilga xos birikma tuzish ko'nikmasi – LSQ shakllanmagan bo'lsa, masalan, o'zbekcha *kitob* va o'qimoq so'zining ingliz tilidagi *a book* va *to read* muqobilini bilsa-da, birikma hosil qila olmaydi yoxud o'zbek tiliga xos **ot**^{tushum kelishigi} + **fe'l** qolipi asosida *a book to read* deya oladi, xolos. Ingliz tilida esa *kitobni o'qimoq* birikmasini hosil qiluvchi LSQ **to V+ the N** ko'rinishida bo'lib, undan *to read the book*, *to write the letter* kabi hosila paydo bo'ladi.

Ma'lum bo'ladiki, LSQ jamiyat a'zolari ongida yashaydi va moddiy qiyofaga ega emas. Uni sezgi a'zosi asosida bilib bo'lmaydi. Qolipdan chiqqan nutqiy hosilani esa aytish, eshitish, yozish va o'qish mumkin ekan, bu ularning moddiylikka egaligini ko'rsatadi.

2. LSQning ijtimoiyligi va nutqiy birikmaning individualligi. LSQ bir kishi tomonidan emas, balki shu tilda so'zlashuvchi jamiyatning barcha a'zolari tomonidan uzoq vaqt davomida shakllantirilgan. Shuningdek, ular bir kishi uchun emas, balki jamiyatning shu tilda so'zlashuvchi barcha a'zosi uchun birday xizmat qiladi. Bu LSQning ijtimoiy tabiatga egaligini ko'rsatadi.

LSQ asosida vujudga keluvchi nutqiy hosila har bir kishi nutqida o'ziga xos. Masalan, *kitobni o'qimoq* so'z birikmasi har bir so'zlovchi nutqida o'zgacha. Bu nutqiy hosilaning har biri kimning nutqiga tegishliligi, aytilgan o'rni va zamoni, aytilish maqsadi va sharoiti kabi qator belgisi bilan farqlanadi. Hatto bir kishi nutqida aytilgan ikkita (*kitobni o'qimoq*(1) va *kitobni o'qimoq*(2)) so'z birikmasidan ikkinchisi

birinchisining aynan takrori emas. Zero, bu nutqiy hosilalar hech bo'lmaganda, so'zlovchi shaxs, nutq vaziyati, zamoni bilan farqlanadi. Nutqiy hosilaning individualligi (alohidaligi)ni shunday tushunmoq lozim.

3. LSQning takrorlanuvchanligi va nutqiy hosilaning betakrorligi. Qolip har bir g'ishtda o'z izini qoldiraverganligi kabi LSQ ham har bir so'z birikmasi va gapda takrorlanaveradi. Lekin ikkinchi g'isht birinchi g'ishtning takrori bo'lmaganligi kabi, nutqiy hosilaga ham betakrorlik xos. Aslida borliqda bevosita kuzatishda berilgan birorta hodisada takroriylik yo'q. Kesilgan daraxtni qayta ekib bo'lmaganidek, qolipdan chiqqan so'z birikmasini takror aytish, yozish mumkin emas. Ikkinchi bor aytilgan yoki yozilgandek tuyulgan so'z birikmasi, aslida, boshqa hosila.

4. LSQning cheklanganligi va nutqiy hosilaning cheksizligi. g'isht qolipi bitta, undan chiqqan g'isht hisobsiz. Shuningdek, deydik, **ot**^{tushum kelishigi}+**fe'l** qolipi bitta bo'lib, undan *kitobni o'qimoq, qalamni sotmoq* kabi ming-minglab so'z birikmasini hosil qilish mumkin. Bugungi kunda o'zbek tilida so'z birikmasi hosil qilishning 18 ta ustuvor qolipi aniqlangan (ular haqida «So'z birikmasi» faslida bahs yuritiladi). Bu qoliplardan chiqqan, chiqayotgan va chiqadigan nutqiy so'z birikmasi miqdorini tasavvur ham qilib bo'lmaydi. Gap qolipi va ularning hosilalari ham xuddi shunday.

5. LSQning majburiyligi va nutqiy hosilaning ixtiyoriyligi. O'zbek tilida so'zlashuvchi kishi nutq jarayonida so'z birikmasi tuzishga ehtiyoj sezar ekan, bunda LSQning yuqorida aytilgan 18 ta turidan foydalanishga majbur. Ularning LSQni o'zgartirishiga, yangi-yangi LSQ tuzishiga til «qonunchiligi» tomonidan yo'l qo'yilmaydi. Biroq nutqiy so'z birikmasi yaratishda so'zlovchi erkin.

Qolip va nutqiy hosila o'zida dialektikaning bir-biriga nisbatlanuvchi kategoriyalari munosabatini aks ettiradi. Buni quyidagicha tasavvur qilish mumkin

Bu jihatdan ham LSQ va nutqiy hosila munosabatini sharhlashga harakat qilamiz.

1. LSQ umumiylik va nutqiy hosila alohidalik sifatida. LSQ umumiylik sifatida ko'plab nutqiy hosiladagi umumiy belgi-xususiyatni o'zida jamlaydi. Masalan, *kitobni o'qimoq, xatni yozmoq* va *qo'yni sotmoq* birikmasidagi *kitobni, xatni, qo'yni* tobe a'zosi quyidagi umumiy belgilarga ega:

- 1) ot turkumiga mansublik;
- 2) tushum kelishigi bilan shakllanganlik;
- 3) tobe a'zolik.

Bu uch umumiylik **ot**^{tushum kelishigi} + **fe'l** LSQining ot uzvida mujassamlangan. LSQning keyingi uzvi haqida ham shunga o'xshash fikrni aytish mumkin. Har bir nutqiy hosila esa boshqa nutqiy hosilaga mutlaqo o'xshamaydigan alohidalik. Aytilganidek, nutqda muayyan lug'aviy ma'noli birliklar aniq makon va zamonda muayyan qolip asosida erkin nutqiy birikma hosil qiladi.

2. LSQ mohiyat va nutqiy hosila hodisa sifatida. LSQ nutqiy hodisalar zahirida yashiringan, ularning ichki, barqaror, o'zgarmas mohiyati, u nutqiy hosiladagi rang-baranglikka befarq. Nutqiy hosila esa bu mohiyatni turli nutq sharoitiga mos ravishda rang-barang ko'rinishda aks ettiruvchi, biroq mohiyat chegarasidan tashqariga chiqa olmaydigan vaqtinchalik hodisa. Masalan, **ot**^{tushum kelishigi} + **fe'l** qolipi – o'zgarmas. Ammo uning hosilalari *uyni supurmoq, qog'ozni yirtmoq, xatni jo'natmoq, derazani bo'yamoq* kabi har xil ko'rinishda bo'ladi. Bu rang-baranglikning barchasi, u qancha ko'p bo'lmasin, «tushum kelishigidagi tobe ot va fe'l» doirasidan chetga chiqa olmaydi. Nutqiy hosila LSQning o'zgarmasdan turlicha namoyon bo'lishini ko'rsatsa, LSQ nutqdagi xilma-xil hosilani bir asosga birlashtiradi.

3. LSQ imkoniyat va nutqiy hosila voqelik sifatida. LSQ – voqelikka aylanmagan, namoyon bo'lishi uchun zarur shart-sharoit va ehtiyoj talab etadigan imkoniyat. Nutqiy hosila esa ana shu imkoniyatning yuzaga chiqishi, voqelikka aylanishi.

4. LSQ – sabab, nutqiy hosila uning oqibati. LSQ – bu o'ziga muvofiq keladigan biror natijani keltirib chiqaruvchi. Chunki sabab biror ta'sirning boshlanish nuqtasi bo'lib, u ma'lum bir natija, oqibatni yuzaga keltiradi. LSQ natijasida kelib chiqadigan oqibat – shunday hosila. Sabab oqibatdan oldin kelganligi kabi LSQ ham nutqiy hosilaning qanday bo'lishini belgilaydi.

LSQning asosiy turlari. Umuman, qolip asosida birikuvidan vujudga kelgan nutqiy hosilani 3 guruhga birlashtirish mumkin:

- 1) yasama so'z;
- 2) so'z birikmasi;
- 3) gap.

(*ishla*) yasama so'zi *ish* leksemasi va *-la* morfemasining, *kitobni o'qimoq* nutqiy so'z birikmasi *kitob* va *o'qi* leksemalarining, *O'qidim* gapi esa *o'qi* leksemasi va *-dim* kesimlik kategoriyasi shaklining birikishidan hosil bo'lgan.

(*ishla*) so'zi [**ot** → **la** = **asosdan anglashilgan narsa bilan shug'ullanmoq**] so'z yasash qolipi mahsuli bo'lsa, *kitobni o'qimoq* so'z birikmasi [**ot**^{tushum kelishigi} → **fe'l**] LSQi, *O'qidim* gapi esa [**WP_m**] qolipi hosilasi. Bular sirasida so'z yasash va so'z birikmasi qolipi tushuncha ifodalovchi – atash (nominativ) vazifasini bajaruvchi hosilani beradigan qolip bo'lsa, gap qolipi fikr ifodalovchi (kommunikativ) hosilani tug'diruvchi qolip hisoblanadi. So'z yasash qolipi lisoniy bo'lsa-da, lekin sintaktik mohiyatga ega emas.

Xulosa qilib aytganda, lisoniy derivatsion qolip (LDQ) sifatida derivatsiya bo'limida qoldirilib, sintaksisda erkin sintaktik hosila beruvchi, ya'ni so'z birikmasi va gap qolipi tekshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahimova F. Turli tizimli tillarda soʻz yasallishining lingvomadaniy xususiyatlari (Ingliz va oʻzbek tillari misolida). – Fargʻona, 2024. – 64-b.
2. Jamolxonov H. Hozirgi oʻzbek adabiy tili: Oliy oʻquv yurtlari uchun darslik. – Toshkent. «Talqin», 2005. – 260-b.
3. Mengliyev B. Zamonaviy oʻzbek tili. – Toshkent. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat universiteti, 2023. – 185-b.
4. Muhiddinova X. Hozirgi oʻzbek adabiy tili: Oliy oʻquv yurtlari talabalari uchun oʻquv qoʻllanma. – Toshkent. Oʻqituvchi, 2006. – 208-b.
5. Qoʻziyev U. Hozirgi oʻzbek adabiy tili fanidan oʻquv-uslubiy majmua. – Namangan, 2021. – 234-b.
6. Qozoqova N. Leksikologiyani interfaol taʼlim texnologiyalari asosida oʻqitish. – Namangan, 2023. – 69-b.